

ПРОЦЕС ФОРМУВАННЯ НОВОГО СВІТОВОГО ПОРЯДКУ КРИЗЬ ПРИЗМУ КОНКУРУЮЧИХ ТЕОРЕТИЧНИХ ПІДХОДІВ

Оскільки дослідники дивляться на світ міжнародних відносин з різних позицій, вони неоднаково бачать й тому по-різному оцінюють те, що в ньому відбувається. Ця боротьба конкуруючих точок зору є дуже важливою, бо існує невідворотний зв'язок між теоретичними абстракціями та реальною політикою. Політики не можуть приймати рішення не тільки з зовнішньополітичних, але й із, здавалося б, суто внутрішніх питань, без уяви про те, як влаштована й працює система міжнародних відносин, що з нею відбувається на момент прийняття рішення, що про це знають і як до цього ставляться їх виборці, політичні партнери та суперники. Тема становлення нового світоустрою стала у 2002-4 рр. загальним місцем світових міжнародницьких публікацій, де тон, як і раніше, задають англосовні, переважним чином американські, політологи від З. Бжезінського до Б. Барбера, видавши останнім часом цілу низку книг [15; 17; 23; 28; 30; 31]. Загальна схема сучасного глобального світоустрою привертає увагу українських та російських авторів публікацій в пресі та науковій періодиці, деяких монографічних досліджень тощо [2, с. 149-158; 6; 7; 8; 11, с. 129-136; 12, с. 92-101; 13, с. 107-120; та ін.]

Не помітити, що у системі міжнародних відносин відбуваються серйозні зміни, може лише дуже неуважна або байдужа людина. Але що саме коїться, тобто яким світ є і у що трансформується, яких якостей набуває, та як все це оцінити і що робити у нових обставинах Україні та її мешканцям, які прагнуть добробуту, справедливості й демократії? Грунтовних відповідей на ці питання обміль. Сприйняття зрушень і перетворень залишається переважним чином на рівні загальних вражень, що теж, безумовно, є важливим, бо від враження залежить оцінка, яка зумовлює ставлення, реакцію та план дій. Теорія міжнародних відносин, маючи чотири основних функції – *описування* транскордонних взаємодій, *пояснення* їх, *прогнозування* подальшого розвитку та *рекомендування* зовнішньої політики держав й стилю поведінки інших міжнародних акторів – зараз переважним чином робить наголос на першій з них. Але для українських дослідників час вже переносити акцент на аналітичні складові, бо зволікання з оцінкою світових трансформацій утруднить самовизначення України і організацій її населення, не сприятиме *інтенсифікації* та *якісному покращенню* міжнародних зв'язків й контактів країни (а перша має сенс лише за умови другого) і посилить її віддалення від ядра світової системи, що (ре?)формується або переоформлюється.

З метою підготовки ґрунту задля таких аналітичних узагальнень в цій роботі ставиться завдання з'ясування характеру змін системи міжнародних відносин та оцінки зрушень, що відбуваються, не через огляд точок зору конкретних авторів, а шляхом **співставлення в цілому моделей бачення сучасної світової політики** традиційними теоретичними підходами (школами) в науці про міжнародні відносини, які були та є в ній домінуючими. З точки зору різних парадигм теорії МВ те, що відбулося у другій половині 2002 – на початку 2004 рр., має отримати неоднакові оцінки. Розглянемо основні, найбільш популярні теоретичні підходи, з розмаїття можливих, застосовуючи характерну для кожного з теоретичних напрямків логіку міркувань.

Прихильники **політичного реалізму** з огляду на процеси та події, що відбуваються, скажуть, що єдина наддержава, будучи найсильнішим актором у системі міжнародних відносин, перемістила основний акцент своєї глобальної політики з редукції потентційних наддержав шляхом підтримки штучних центрів сили (геополітичних мінусів) на регіональному рівні (Тайваню проти Китаю, Кореї проти Японії, Великобританії проти ядра ЄС, України проти Росії) до ще більшого нарощування своєї силової переваги та безпосереднього диктату щодо союзників, ігнорування інтересів впливових ак-

* Донецький національний університет.

торів міжнародної системи як партнерів по переговорах та угодах, залякування тих, хто вагається, жорстокого покарання й знищення непокірних. Намагаючись у такий спосіб увічнити своє панівне положення, США тим самим одночасно створюють йому загрозу через зростання небезпеки утворення з стривожених їх поведінкою повноцінних акторів антиамериканської коаліції, яка, якщо виникне на глобальному рівні, неминуче набуде й воєнно-політичних ознак.

Стаючи на позиції *неореалізму* в рамках теорії полярності, міжнародну систему, що склалася у 1989/91-2001 рр., можна було б охарактеризувати як поліцентрично-гегемоніальну, в якій існував один центр воєнної моці, що безперечно переважав усі інші, але центрів прийняття рішень та контролю за їх виконанням було декілька, незважаючи на політичне лідерство США. Стрижнем глобальної політики цієї країни до 11 вересня 2001 р. було, з точки зору типового неореаліста, зміцнення своєї гегемонії та недопущення формування юніт-вето-системи проведенням політики скорочення арсеналів ядерної зброї (в першу чергу російського), підтримки режиму нерозповсюдження, прощтовхування сої та подальшого розвитку власних збройних сил в інших напрямках. У 2001-3 рр. лідер робить спробу скористатися перевагами своєї позиції та приводом терористичного нападу на нього задля перетворення існуючої системи на однополярну. Такі дії пов'язані з посиленням ризиків безпеці усіх акторів міжнародних відносин, в тому числі самих США. Це стосується як короткострокової перспективи "захистно-імперіалістичних" війн з державами-ізгоями, так і середньострокової небезпеки, що випливає з самої системи, яка традиційно карає порушників її стабільності. В останньому пересвідчилися на власному досвіді, наприклад, Німеччина, яка двічі різко посилювала свою міць – на початку ХХ століття і у 30-ті його роки – та була покарана поразками у світових війнах, і "перебудовний" СРСР, який різко послабився, тим самим теж дисбалансируючи систему, яка його покарала поразкою у "холодній війні", розвалом та стражданнями більшості населення пострадянських осколків.

Прихильники ідеї природного порядку і розповсюдження соціального контракту на суб'єктів міжнародних відносин – *ліберальні інтернаціоналісти* минулого – навряд чи б вітали зрушення 2002-3 рр., бо побачили б у позиції та діях США небезпеку повернення до "беззаконного стану дикості" через ігнорування урядом цієї країни міжнародних угод, не сприяння зміцненню миру завдяки інтенсифікації торговельних та людських контактів, а намагання досягти своєкорисливих інтересів не природно-ринковими, а силовими засобами, які наслідками своїми матимуть посилення не взаємозалежності в світі, а залежності світу від США, не взаєморозуміння між народами, а посилення взаємних підозр та антиамериканізму, перетворюючи його на всесвітній ідейно-політичний рух.

Натомість *неоліберальні інтернаціоналісти*, для яких поширення зони демократії (як вони її розуміють) у будь-який засіб тотожно поширенню зони миру (бо "демократії не воюють між собою"), вітають дії експедиційних корпусів США та Великобританії. З цієї точки зору агресія проти Іраку розглядається як гуманітарна інтервенція з метою зміни тоталітарного саддамівського режиму задля того, щоб він не був загрозою для власного народу й сусідів. Хоча засобом обрана війна, яка з гуманітарною місією має спільного лише те, що загострює гуманітарну катастрофу, вже спричинену там дванадцятирічним режимом санкцій, такі витрати вважаються прийнятними задля благої мети. Що ж до сумнівів про можливість воєнною силою насадити демократію, представники цього напрямку теоретичної думки можуть послатися на успішний історичний досвід американської воєнної адміністрації в повоєнній Японії, та трьохсторонньої адміністрації у Західній Німеччині. Намагання втілити в життя приблизно того ж самого сценарію (щоправда, значно менш успішне) спостерігаємо у сучасному Афганістані та Іраку. За неоліберально-інтернаціоналістським баченням бажано б було, щоб задля редукації міжцивілізаційних терть ще більш активну роль відігравали транснаціональні корпорації, бо, за цією схемою, бізнес – це не просто один з чинників вирішення проблеми зіткнення цивілізацій, а єдиний чинник такого гатунку в довгостроковій перспективі.

На відміну від класичних інтернаціоналістів, *ліберальні ідеалісти* саму ідею конструювання "Рах Амерікана" в принципі сприйняли б, бо не вважали мир продуктом

природного розвитку міжнародних відносин, а Сполученим Штатам відводили месіанську роль всесвітнього промоутера демократії. Але вони, по-перше, безперечно не підтримали б засоби, до яких вдалася для цього сучасна Америка, бо вбачали імперіалізм (нехай він нібито "вимушений", "захисний", "превентивний", "консенсуальний", або ще який "позитивний", "на запрошення" тощо) чи не найважливішою причиною війн, проти яких в принципі виступали, незважаючи на те, що такі уплутали США у першу світову війну, щоправда, з (офіційною) метою "покласти край усім війнам". По друге, з точки зору ліберального ідеалізму, в світі вже існує механізм, який регулює міжнародну анархію. Це ООН і система її міжнародних установ. Не ігнорування й дискваліфікація цієї системи, до яких вдалися США в 2003 р., а зміцнення й перетворення на світовий уряд – ось магістральний шлях реалізації улюбленої для ліберальних ідеалістів ідеї *domestic analogy* міжнародних відносин. Сподівання ж на можливість зміцнення безпеки для однієї країни, як це має місце у зв'язку з виходом США з договору по ППО 1972 р., та створення все нових дедалі більш руйнівних видів озброєння – по-третє – є хибною ілюзією, бо безпека може бути тільки колективною, тобто однаковою для всіх. В іншому разі її просто не буде через підозри акторів МВ, які почуваються у меншій безпеці, та їх намагання цей стан речей змінити на кращий для себе, у тому числі й шляхом посилення загроз щодо занадто егоїстичного ревнителя лише безпеки власної.

Неоліберальні ідеалісти значно менш позитивно мають поставитися до пізньокapіталістичної глобалізації та глобалізаторських зусиль США, ніж інтернаціоналісти. За цим підходом, не Вашингтону, а глобальним соціальним рухам сучасності треба перебрати на себе функції прийняття рішень у процесі мондіалізації світу. У протилежному випадку буде відбуватися не бажана демократизація світової політики, а наступ глобального тоталітаризму [3; 12-3; 19-21; 32].

Ліберальні інституціоналісти Європи часів Жана Моне [4] та Ернста Хааса [24; 25, pp. 283-317; 26, pp. 3-42], безперечно, засудили б курс сучасної американської адміністрації на фактичне силове захоплення й перерозподіл джерел та шляхів транспортування вуглеводної сировини, бо це суперечить ідеї раміфікації, тобто узгодженого розповсюдження взаємовигідного співробітництва на все більшу кількість галузей й секторів економіки, політики та культури демократичних країн.

Американським *транснаціоналістам* (*плюралістам*) минулого, які першими з теоретиків міжнародних відносин левову частку своєї уваги почали приділяти недержавним акторам (перш за все – транснаціональним корпораціям) було б важко утриматися від схвалення дій адміністрації Буша-юніора по затвердженню у будь-який засіб панівної ролі американських нафтових ТНК на світовому ринкові енергоносіїв. Вони б у цьому побачили доказ своєї тези про дедалі більше підпорядкування не тільки слабких держав, але й наддержави інтересам великого приватного транснаціонального бізнесу. "Антитерористична кампанія" 2002-2003 рр. цілком логічно вписується у схему транснаціоналістів як (перефразуючи відомий заголовок Б. Барбера [14]) "МакУорлд проти Джихаду". Для того, щоб залишитися в рамках інституціоналізму, при цьому достатньо вказати на тенденцію заміни на лідерських позиціях у світовому політичному процесі однієї групи інституцій (оонівських) на іншу групу – американські ТНК та міжнародні установи, які від них залежать значно більше, ніж оонівські, і де у процесі прийняття рішення якщо й відбувається голосування, то не за принципом "один учасник – один голос", а за схемою "один долар – один голос".

Стаючи на теоретичну платформу **неоліберальних інституціоналістів**, маємо радіти розповсюдженню такого явища, як міжнародні режими, але засмучуватися тому фактові, що головна держава світу не вважає за необхідне їх дотримуватися, якщо це їй не вигідно. Втім, в останньому можна вбачати доказ до тези сучасних інституціоналістів про збереження ролі держави як принципового актора міжнародних відносин. Що мало б насторожити прихильників "Гарвардської школи", так це намагання світового гегемона трансформувати (причому дуже реалістичними засобами) на ліберальний кшталт не тільки і не стільки менталітети, скільки самий світоустрій. Бо, все ж таки, нормативна складова світобачення в неоліберальних інституціоналістів послаблена на користь регуляторних підходів.

Огляд оцінок поточного стану речей у міжнародних відносинах навіть з позицій, які традиційно притаманні західній політичній думці, що нею живиться зовнішньополітична практика найбільш розвинутих країн світу, дає в цілому більш негативну, ніж позитивну рефлексію. Що ж вже казати про марксизм, неомарксизм, критицизм – парадигми, адепти яких традиційно піддавали нищівній критиці гегемонізм та імперіалізм США, егоїзм та експлуаторську сутність країн "золотого мільярду", хижацьку природу транснаціональних корпорацій?!

Не завжди легко обрати доречну парадигму, так само як не завжди одна й та сама теорія переконливо пояснює усю безліч ситуацій чи тенденцій у міжнародних відносинах. Скажімо, якщо більшість колізій "холодної війни" переконливіше за всього пояснювалися в рамках традиції політичного реалізму чи геополітики, то ситуацію після її закінчення легше було тлумачити з позицій якої-небудь з численних неоліберальних варіацій, що й зумовлювало теоретичну орієнтацію мейнстріму науки про міжнародні відносини у відповідний час. З мейнстрімом завжди співіснували і змагалися альтернативні підходи, що не обов'язково означало нездоланну розбіжність між конкуруючими парадигмами і неможливість їх сполучення при поясненні певних випадків, позицій чи тенденцій.

Щодо нашої попередньої оцінки сучасного світового політичного процесу, то поки що підтверджуються висновки *школи світ-системного аналізу* про можливість різних результатів очевидної для всіх кризи глобальної системи. Вона почала призводити до встановлення світопорядку, який може бути значно гіршим, ніж той несправедливий та експлуаторський світоустрій, який існував до цього. Вимальовується навіть не нове видання рабовласницької демократії, в якій вільних громадян не так легко було підкупляти та маніпулювати ними, бо не було ще таких величезних матеріально-фінансових ресурсів та потужних засобів масового впливу, як сьогодні. Складається демократія для власників контрольних пакетів корпорацій, тобто всесвітня охлократія.

З початком другої війни в Іраку стає очевидним, що через гіпердержаву (тобто воєнно-політичний механізм США), яку вони створили й привласнили, найняли й приватизували, американські ТНК приступили до здійснення і охорони глобалізації за найбільш цинічним варіантом/сценарієм. Для прискорення пізньокапіталістичної глобалізації та вирішення проблем, які важко піддаються розв'язанню, на озброєння взято принцип "якщо ти сильніший – бий!"

З приводу методів здійснення глобалізації намітився розкол у центрі світової системи – між США та франко-германським ядром Європейського Союзу. Цей розкол чреватий небезпекою створення кількох світ-систем, принаймні одна з яких на чолі з США має усі дані для розвитку в імперію, а інша – з ядром у вигляді старих членів Євросоюзу – у нову світ-економіку. Схожу долю може розділити Східна Азія, якщо через фактор часу, якого їй для самовлаштування потрібно дещо більше, ніж двом першим, вона ними не буде поглинута.

Антиамериканізм був характерною рисою будь-якого народу світу протягом другої половини ХХ століття. І це цілком природне почуття, яке має підґрунтям заздрість та роздратування по відношенню до сильнішого, більш удачливого й заможного, який до того ж вважається не дуже розумним, але намагається повчати й диктувати. Не була виключенням і Західна Європа, преса якої була багатим джерелом кілких висловів на адресу "старшого брата" по Атлантичному альянсу. Але на початку ХХІ століття навіть проамериканські колись ЗМІ в Європі на кшталт Бі-Бі-Сі, згідно із спостереженням Д. Бейкера, "рідко втрачають нагоду увічнити будь-який негативний стереотип щодо Америки та її сучасного уряду". Ворожість стала обопільною, бо останніми роками ступила на інший бік Атлантики і втілюється у вислови глибокої недовіри та презирства до Європи з правого крила політичного спектру США і, як вказує Р. Ламберт, навіть помірковані публікації передають суміш роздратування і приголомшеності, зображуючи Європу як "групу непристосованих й ексцентричних націй з неблагополучним минулим та сумнівним майбутнім" [29].

На користь того, що розкол ядра сучасної (за термінологією І. Валлерстайна) світ-системи цілком можливий, свідчить загострення економічних протиріч, яке проявилось з

боку США у намаганні послабити євро, в тому числі і перш за все своїми воєнними акціями по сусідству з Євросоюзом, побоюванні зникнення нафтодоларів та появи нафто-євро, намаганні усунути європейські корпорації з ринку іракської нафти, підтримці розширення Євросоюзу для запобігання його консолідації, ускладнення прийняття рішень, а значить – унеможливлення перетворення його на справжню наддержаву.

З іншого боку, Західна Європа вже вбачає у Сполучених Штатах не патрона а суперника. Причини цього відомі: спільного ворога, який об'єднував їх понад сорок років, вже давно немає, а проти нових викликів американо-західноєвропейський альянс виявляється неефективним. ЄС більше залежить від зовнішнього світу і має на чверть більший зовнішньоторговельний оберт. Як погоджуються дослідники [9, с. 209-210; 16, р. 20], на відміну від американського глобалістського світобачення європейський підхід має більш регіональне забарвлення; Європа діє на міжнародній арені через міжнародні організації, на відміну від США, які схильні до односторонніх дій, в тому числі воєнних, що європейці дуже не схвалюють.

Здавалося б від розколу та протистояння сторони Атлантики може врятувати лише фальстарт Китаю як наддержави, на що сподівань мало, бо сучасне китайське керівництво поводить в цих питаннях надзвичайно обережно.

Тому й не випадково, що головною метою спільної зовнішньої політики ЄС (Common Foreign and Security Policy) вважається протидія гегемонії США, а не ті п'ять завдань, що вказані в Амстердамській угоді, хоча принаймні два з них – гарантувати захист спільних цінностей та принципів і розвивати та консолідувати демократію – могли б стати підставою для ускладнення розриву між ЄС та США, бо передбачають спільну для них надзадачу інтегрування Центрально-Східної Європи до цивілізації західної демократії.

Подальша розробка розглянутої проблематики була б цікавою та плідною через компаративний наліз одної з ключових проблем сучасного політичного життя – глобального розвитку демократії, беручи в цьому сенсі до уваги негативний аспект зовнішніх втручань з боку Заходу з оцінкою їх наслідків по шкалі демократія – не-демократія, до чого раніше у міжнародній публіцистиці епізодично на рівні загального підходу зверталися Н. Хомський [19-21] та Г. -П. Мартін з Х. Шуманном [3], у вітчизняній науковій літературі торкалися лише двоє авторів [див. 1, с. 44-55; 16, с. 92-101; 17, с. 107-120], а з урахуванням війни США і Великобританії проти Іраку та міжнародних зрушень навколо неї ця тема в повному обсязі ще не досліджувалася.

Література

1. Аналітика, експертиза, прогнозування: Монографія /Макаренко Є. А. та ін – К.: Наша культура і наука, 2003. – 614 с
2. Афонін Е. А., Бандурка О. М., Мартинов А. Ю. Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-історичний аналіз). – К.: ПАРАПАН, 2002. – 352 с.
3. Мартин Г.-П., Шуманн Х. Западня глобалізації: Атака на процветание и демократию /Пер. с нем. – М.: Изд. дом "Альпина", 2001. – 335 с.
4. Моне Ж. Реальность и политика /Мемуары. – М.: Московская школа политических исследований, 2002. – 664 с.
5. Пашков М., Чалий В. Зовнішня політика України після парламентських виборів: можливі корективи? //Дзеркало тижня. – 16 березня 2002 р.
6. Сатановский Е. Я. Наступает очередной передел мира //НГ Дипкуррьер. – 23 марта 2003 г. – № 5.
7. Тюшевич С. А. Новый передел мира. – М.: Велби-Проспект, 2003. – 288 с.
8. Уткин А. Единственная сверхдержава. – М.: Алгоритм, 2003. – 576 с.
9. Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление. – М.: Логос, 2001. – 254 с.
10. УТН-Панорама. – 26.11.2001 г.
11. Фісанов В. Проблема адекватних критеріїв у зовнішньої політиці сучасної України //Історико-політичні проблеми сучасного світу /Зб. наук. ст. – Т. 9. – Чернівці: Рута, 2002.

12. Шепелев М. Конфлікт модерну і постмодерну як основна проблема цивілізаційної безпеки в процесі мондіалізації //Людина і політика. – 2002. – № 5.
13. Шепелев М. Антицивілізаційний потенціал мондіалізації як чинник формування глобального неототалітаризму //Людина і політика. – 2002. – № 6.
14. Barber B. *Jihad vs McWorld: How Globalism and Tribalism Are Reshaping the World* – N. Y.: Random House, 1995. – 432 p.
15. Barber B. R. *Fear's Empire: War, Terrorism, and Democracy*. – N. Y.: Norton, 2003. – 192 p.
16. Bergsten F. *America and Europe: Clash of the Titans?* *Foreign Affairs*. – March/April, 1999.
17. Brzezinski Z. *The Choice: Global Domination or Global Leadership*. – N. Y.: Basic Books, 2004. – 256 p.
18. Charlton A. *Ukrainians Hope Reformer Can Help* //Washington Post. – April 2, 2002.
19. Chomsky N. *World Orders, Old and New*. – N. Y.: Columbia University Press, 1994.
20. Chomsky N. *Deterring Democracy*. – N. Y.: Noonday Press, 1992.
21. Chomsky N. *Market Democracy in a Neoliberal Order: Doctrines and Reality* /Davie Lecture, University of Cape Town //Z Magazine. – 1997. – № 11.
22. Falk R. *On Humane Governance: Toward a New Global Politics*. The World Order Models Project Report of the Global Civilization Initiative – Cambridge: Polity Press, 1995. – 288 p.
23. Ferguson N. *Colossus: The Price of America's Empire*. – N. Y.: Penguin Press, 2004. – 368 p.
24. Haas E. B. *The Uniting of Europe: Political, Social, and Economic Forces, 1950-1957* Stanford: Stanford University Press, 1958. – xx+552 p.
25. Haas E. B. *Turbulent Fields and the Theory of Regional Integration* //International Organization. – 1976. – Vol. 30. – № 2.
26. Haas E. B. *The Joys and Anguish of Pre-theorising* //Lindberg, Leon and Stuart Scheingold (eds.) *Regional Integration, Theory and Research*. – Harvard: Harvard University Press, 1971.
27. Ikenberry G. J. *Illusions of Empire: Defining the New American Order* //Foreign Affairs. – March/April, 2004.
28. Johnson C. *The Sorrows of Empire: Militarism, Secrecy, and the End of the Republic*. – N. Y.: Metropolitan Books, 2004. – 400 p.
29. Lambert R. *Misunderstanding Each Other* //Foreign Affairs. – March/April, 2003.
30. Mann M. *Incoherent Empire*. – N. Y.: Verso, 2003. – 284 p.
31. Todd E. *After the Empire: The Breakdown of the American Order*. – N. Y.: Columbia University Press, 2003. – 192 p.
32. *Early Signs of Fascism: Richard Falk interviewed by James MacKinnon* //Adbusters magazine. – July/August, 2003.
http://www.adbusters.org/magazine/48/articles/early_signs_of_fascism.html.